

Foto: Jože Suhadolnik

Meta Kušar

Jana Bauer z Meto Kušar

Bauer: Vsi govorimo o propadu vrednot, nihče pa ne zna dovolj konkretno povedati, katere vrednote so propadle, zakaj in kaj bi morali storiti, da jih znova uveljavimo. Je katera od možnosti sploh realna, glede na to, da smo del sveta, v katerem je vrednote uničil pohlep?

Kušar: Priložnost dela tatu in tranzicija je ponudila veliko priložnosti. Grozno je, da oseb, ki pri nas neetično živijo vsem na očeh, kršijo zakone in so sramotni vzorec in tudi vzor, oblast ne kaznuje. Tudi zato so poštenost, prijateljstvo, dana beseda, sočutje, preprostost, požrtvovalnost postale nezanimive javne teme, predvsem *izgovori* neuspešnih iz katerih, se je treba vsaj norčevati. Nosilec vrednot je vedno najprej posameznik.

Zame so največ vredne ljubezen, resnica, slovenstvo, mir v meni, socialna pravičnost, nenasilje, pravilno delovanje, pomen individuuma, radodarnost, to, da veliko vložim v stvari, ki jih delam ... Grozno je, kadar so vodilni ljudje neotesani, prostaški, podli, ker se njihove lastnosti širijo po piramidi navzdol. Najbrž bi morala celo dati na prvo mesto svobodno življenje, mir, to, da smo v Evropski uniji, ampak saj je vse povezano z dušo ... in z Absolutom. Ne, ne, resnične vrednote niso propadle in v vseh časih jih je človek težko uresničeval. Nekdaj so pri vzgoji, ki vrednote spodbuja, pomagali starši, učitelji in profesorji, župniki, tudi znanci, sosedi. Višji jaz ni pravljica in z njim ne moremo biti povezani samo takrat, ko spimo. Če imaš šibko zavest, vrednote potlačiš v podzavest, kot breme, ker družba sprejema, da z nemoralnostjo in sprevrženostjo človek pride do bogastva, uresničuje želje, se dokoplje do neznansko oboževane "uspešnosti". Takšna praksa planet peha v krizo, to pospešuje duševno zaostalost. Intronizirane lažne avtoritete se prehranjujejo z našim strahom. Dekadence povzroča v vseh časih enake rezultate, ker je človeška duša enaka, kot je že mnoge tisoče let.

Prvo diagnozo o anomiji, stanju brez zakonov, sem pred mnogimi leti slišala od Boštjana M. Zupančiča. Pred kratkim je Iztok Simoniti razložil, da stanje brez vrednot ni možno. Totalitarci, tatovi, verižniki, morilci in drugi, ki delajo zavržena dejanja, imajo tudi vrednote, seveda ne enakih

kot častni ljudje. Mi nismo samo del sveta, kjer pohlep uničuje prave vrednote. Slovenci živimo v tistem delu sveta, v katerem pohlep zaustavlja s pravnimi sredstvi in človeka usmerjajo k dolžnosti. Evropa je na vrsti, da misli o socialni pravičnosti na planetu, če že Amerika ne. Seveda, zakoni ne nadomestijo morale. Zdrave družbe ni brez zdrave duše in zdrave duše ni brez svobode in svobode ni brez demokracije. Strašen je zgled iz *Stare zaveze*, kjer razbesnjeni in maščevalni Mojzes v puščavi uliva raztaljeno kovino v ušesa častilcem zlatega teleta. Pet minut je pustil ljudstvo samo, no, štirideset dni, pa so se takoj začeli norčevati iz “postave”, čeprav jih je pripeljala iz suženjstva. Noč in dan so žurirali, kar je eskaliralo v razvrat. Popolna zgodba! Pri nas in tudi drugod po svetu se je preveč ljudem zdelo, da bo po grozotah vojn in totalitarizmov življenje postalo zabava. Slovenci smo se plebiscitarno odločili za demokratično pravno državo, ki pomaga krotiti moč in pohlep. Tudi kristjanom, kadar Bog ne uspe. To je bila dana možnost, ne pa medvedova koža, na kateri zaspiš. Slovenstvo je začelo propadati precej pred letom 1945, človečnost pa naglo po drugi svetovni vojni. Če človek v globini ni to, kar je, mu resnične vrednote drsijo iz rok. Samo pristnost odloča. Človek naj bo človek. Danes nismo moralno bolj diferencirani, kakor smo bili, ampak manj. Pozunanjenost in ujetost v kozmične zakone, ki jih človek ne pozna, celo zanika jih, delata krizo, ne pa sam kapitalizem, kakor bi želeli dokazati obujevalci novega komunizma. Nobena *nova* glava ne more obnoviti *stare* marksistične revolucije. Kardinalni stavek, ki definira genezo propadanja, odlična formulacija, ki bi lahko bila sprejemljiva za vsakogar, ki ima v sebi vsaj še kapljico poštenosti, je v knjigi *Historia magistra mortis*: “Slovenska etična negotovost – nesamozavestnost glede prav in narobe – se kaže tudi pri nekaznovanju krivcev za revolucionarni teror med vojno in po njej in za tisoče umorjenih. Znani so odgovori na vprašanja kdo, kdaj, kje, kako in zakaj.”

Ta resnica je daljnosežnejša, kot si upamo priznati. Ni komplicirana, pa se kljub temu o njej ne moremo zediniti. Če nimaš samozavesti glede prav in narobe pri umorjenih, je nimaš niti pri denarju, niti pri politiki, tudi ne pri literaturi ... Društvo slovenskih pisateljev še ni javno razpravljalo o pisateljskih in pesniških zgodovinah naših kolegov, ki so jim v minulih desetletjih jemali človeško dostojanstvo. Pluralizem, demokracija v Društvu slovenskih pisateljev ni zares dobrodošla. V dvajsetih letih smo imeli na volitvah za predsednika društva samo takrat dva kandidata, ko sem na lastno pobudo kandidiral skupaj z Vladom Žabotom in ob zadnjih volitvah, ko je bil ob Venu Tauferju kandidat Iztok Osojnik. Sam upravni odbor ni nikoli ponudil dveh kandidatov. Osojnik ni dobil malo glasov in

takrat sem jih tudi jaz dobila tretjino, torej je demokracija v članstvu le še živa. Kdo je noče spodbujati? Menda so bili celo začetki ene od literarnih nagrad povezani s sumljivimi kapitalskimi transakcijami ustanovitelja te nagrade. Če se zavedamo, kaj pomeni, da so za veliko *altdeutsch* mizo Društva slovenskih pisateljev pisali ustavo samostojne Slovenije, preverimo to. Če ne bomo, bo videti, kakor da so slovensko ustavo pisali sami umetniki, za katere je znano, da imajo pogosto negativen odnos do ustvarjenega. Pesniki in pisatelji ne smemo moralizirati kakor tercijalke in večina politikov. Celokristjani se čudijo, če jim rečeš, da krst pomeni postati individuum, da je to zaveza za odgovornost, ki jo Bog v relativnem svetu nikoli ne "izsili". Vsak jo sprejme sam.

Seveda imamo v Sloveniji realne možnosti, da se zoperstavimo pohlepu, ampak ne z revolucionarno moralo in kolektivističnim razgrajanjem, dialektičnim materializmom, klerikalnim moraliziranjem brez krščanske vsebine. Zakaj so ti tako razkošno našemljeni za predstavo demokracije ali za priklon pred najsvetejšim?

Bauer: Slovenci smo v Evropsko unijo vstopili kot najperspektivnejša nova članica, drugim za zgled. Kako in zakaj smo v samo osmih letih uspeli pristati na dnu?

Kušar: Če imaš dobro parcelo, imaš perspektivo, ampak če iščeš vodo tako, da koplješ vodnjak dva metra globoko in vsakič samo zakolneš, da tam ni vode, in greš kopat novega in novega, na koncu ne boš našel vode, ampak boš uničil parcelo. Smisel vsega je v realizaciji, ne pa v fantaziranju in materinskem kompleksu politikov, sodnikov, novinarjev, direktorjev, duhovnikov, profesorjev, umetnikov. Partija in ZSMS sta bili pri nas inkubator za narcisoidno *švindlanje*. Pozneje tudi v resnici ni bilo nobene prave *zgodbe o uspehu*, bila je samo zgodba o "izplenu". Famosna eldesovska beseda! Tudi predsednik Drnovšek jo je imel zelo rad, preden je začel uresničevati svoj duhovniški arhetip. Sicer pa ... težko vprašanje mi zastavljate! Zelo bi me zanimal odgovor Deana Komela in Iztoka Simonitija pa še marsikoga, ki je filozof po srcu, ne samo po izobrazbi. Zelo pomemben bi bil odgovor analitičnega psihologa Jožeta Magdiča! Taka "nesreča" ni primerna za intelektualiziranje in politiziranje, ker zviti intelekt vsako reč razlaga, kakor se mu zljubi. Ne doživlja slovenske psihe in njenega težkega soočanja z resnico. Ob osamosvojitvi smo se tudi soočali z resnico, ampak v politiki ni bilo disidentov. Ni bilo *havlov*. Če volk pomoka tačke, še ni ovčka. Resni problemi zahtevajo resno delo. Politični nevrotiki, najsi bodo iz opozicije ali pozicije, ne vidijo izhoda.

Zato taktizirajo in “izdajajo” partnerstva. Nevrotik vedno gleda tja, kjer ni izhoda. Preveč tako imenovanih poslovnežev je igralo *triksterja*, vendar ne zato, da bi ukanili “bogove”, ampak nas. Kulturniki širijo vročino afektov, ne briga jih globoka dolžnost in pravičnost, brez katere ni kulture. Dno postaja doživetje vseh nas, padec notranja izkušnja. Kriminalnega lepila, ki drži skupaj vse slabo, je bilo preveč in potrebujemo podatke, kdo vse ga ima na prstih. Predvsem pa je treba ta *lim* z nedvoumnim zakonom prepovedati! Če so na Dursu letos opazili, da sem leta 2008 pozabila prijaviti 100 evrov, ki sem jih zaslužila v Trstu, in zahtevali davek, me zanima, zakaj niso videli tudi, koliko so vsi drugi državljani zaslužili to leto in jih obdavčili natančno, kakor je treba. Tiste, ki tega nočejo videti, je treba nemudoma kaznovati in odpustiti. Seveda me zanima, ali tudi politiki doživljajo težke ure slovenstva? Kaj zares doživljajo vsi iz nekdanjih LDS in Zaresa? Koliko sploh poznajo slovensko življenje? Za kaj hočejo in za kaj nočejo biti nekdanji in sedanji politiki odgovorni? Vidim, da se trošijo, ker eno leto političnega življenja mnoge postara za deset let. Ali zato, ker so fatalno poistoveteni s kolektivno mentaliteto skupine, od katere so odvisni? Zato ker niso dovolj izoblikovani individuumi? Ker nimajo globine humanističnega, človeškega horizonta? Ker niso osebnosti? Aktivnosti vanje butajo kakor plima, ki jo nosi nekontrolirana sila kolektivističnega življenja. Poglobljeni poštenjaki čisto drugače ohranjajo svoj obraz. Redki se zavedajo, kaj zdravi negativne aspekte osebne in kolektivne podzavesti. Ljudje si ne vzamejo prostega časa, da bi ugotovili vzroke za svojo razdražljivost, da bi doumeli, kako težko usodo pripravljajo sebi in nam vsem. Kdor misli, da samo drugim, se moti. Še kristjani komaj vedo, da je tisti, ki ni ničesar kriv, v največji nevarnosti. Celo oni, od Eve naprej, mečejo krivdo za svoje grehe in zablode na druge. Premalo se zavedamo, da nas zdravi dožemanje zgodovine človeškega duha, ki jo najdemo v umetnosti, religiji in vsak večer v spanju. Prav s temi zdravili in garanjem zdravijo tudi psihiatri, v kolikor človeka za vedno ne prepustijo farmaciji. Smo v zanki verižnih reakcij odločanja tistih ljudi, ki so dvajset let vodili slovensko družbo; v glavnem so šli za bogastvom ali pa so se odločali na osnovi predsodkov in ignorance in še globljih negativnih aspektov. Instinktivno so uničevali vsebino in kvaliteto v ljudeh, kar nas je moralo pripeljati do katastrofe. Ker je bil referendumski rezultat za vstop v Evropsko unijo visok, sem zares upala, da bo leva politika zavestno želela presegati duhovni ustroj in moralni mrak državnega absolutizma in bo desnici priznala legitimnost. Pa da desnica ne bo kar naprej plen kompleksov, ampak da jih bo živela, ko se bo soočala z realnostjo. Slovenci smo želeli končno občutiti osebno

svobodo, diferenciacijo, ki bi jo omogočili programi strank, ne omogoča pa je drenjanje v sredini. Želeli smo dostojanstvo poklica, katerega koli, kompletno slovenstvo, to je stabilnost naše kolektivne podzavesti, brez nje se ne da nič trajnega doseči, pa da religioznosti ne bi obravnavali kot nekaj nazadnjaškega, da poeziji ne bi jemali nacionalnega pomena itn. Ampak porušene duše so nam vsilile svoj rušilni sistem! Mi vsi pa smo jim to dovolili! So sodniki zadovoljni s tem, da niso postali veja oblasti? Pa saj se niso niti angažirali. Niso se uprli politiki, ki jim ni dovolila, kar demokracija zahteva, in ostajali so njen mežnar, kot so bili pred osamosvojitvijo. Zato še danes večini pravnikov bije srce v ritmu stare mentalitete in delajo po starih metodah. Vsak pa lahko s prostim očesom vidi, da odgovorni ljudje delajo drugače kakor utopisti ali zasvojeneci ali peoni ali tisti, ki so jih zalile apokaliptične vizije. Tudi govorijo drugače! Kot otrok sem opazovala, kaj delajo tisti, ki se na svoje delo spoznajo. Ko smo dobili samostojno državo, sem hotela videti, kako se na svoj poklic spoznajo politiki. Leta 1989 sem kupila televizor, ki ga nisem imela dvajset let, in naročila sem se na dnevni časopis, ker ga do takrat nisem brala. Hotela sem opazovati novinarje nove dobe. Želela sem stopiti v življenje, kakor mnogi. Medijski ljudje so vzdrževali socialistične medijske manire, mogoče niti vejo ne, da so jih. V umetnosti enaka diagnoza, morda je mimikrija boljša! Hkrati pa ves čas gledam, kaj delajo navadni ljudje. Zame so nenadomestljivi dialogi z mojimi intervjuvanci. Življenje poganja psihično dogajanje, ampak v Sloveniji so prevečkrat odločali netalentirani, ljudje brez značaja, ki nimajo dovolj duševne kondicije za konstruktivno sintezo. Politični totalitarizem se zajé v vse aspekte življenja, da sluz, vlago, strup razširi vsepovsod. Upala sem, da večina ne bodo neme figure, ampak da se bomo zagnali v delo kot posamezniki. Nujno bi bilo vedeti in v javnosti pojasnjevati, zakaj je po osamosvojitvi slovenstvo postalo nekaj nazadnjaškega. Se spominjate, kako ostro smo zahtevali, da četverici sodijo v slovenščini? To je bila prva stvar, zaradi katere smo demonstrirali, danes pa celo univerzitetni profesor, slovenist, rojen na obrobju Slovenije, kjer se slovenstvo še močneje čuti, javno izjavlja, da je dvojina mrtva, da je nihče več ne govori. Seveda me jezita ignoranca in nepoučenost o temeljnih stvareh pri nekaterih akademikih, ki se strinjajo, da jezik visokošolskega izobraževanja ne bi bil slovenski knjižni jezik, ampak angleščina. Ali ekonomsko dobro opremljeni Švedi izgubljajo vpogled v svojo senco, v svojo celoto, prav zaradi tega, ker postajajo bilingvalni? Mi nismo nič, če nismo Slovenci. Miha Baloh mi je pred osamosvojitvijo duhovito rekel: "Mi smo edina nacija, ki je Evropa nima." K zdajšnjemu slovenskemu dnu štejem tudi ambivalentnost življenja

slovenske Cerkve. Tudi književnost ni izjema in seveda tudi ne veda o njej. Vsi smo na dnu in nad vsemi nami visi granit, ki ga ne bo dvignil nikakršen iluzionistični spektakel. Kdo bo upal obljubiti rešitev s "solzami in krvjo"? Ali bo to dno za Slovenijo prekletstvo ali blagoslov, je odvisno od konstitucije slovenske zavesti, ta pa bo dobila energijo samo iz slovenske podzavesti. Razvita osebnost regresivni jaz poziva k boju v vsakem izmed nas. To je tudi dolžnost umetnosti. Evropejec, tudi Američan se v imenu svobode in demokracije izpostavljata nevarnosti. Tudi Slovenci smo se stoletja izpostavljali nevarnosti v imenu slovenskosti, ker dokler nismo imeli države, je bilo to izpostavljanje naš aspekt svobode in demokracije, saj smo hoteli biti in ostati to, kar smo. Kadar je človek kot individuum globoko vpet v izvorno kulturo, v nepoškodovano religioznost, obe sta trdnjavi za vrednote, ne bo žrtev razdiranja in razbijaštva. Da bi le vsi začutili, da smo na dnu! Ne samo študenti bolonjskega programa in nekdanji proletariat, upokojenci, tisti umetniki, ki nočejo duše prodati Hudiču ... ampak tudi politiki, vsi, ki jim odlično gre.

Bauer: Bi lahko naš padec na vseh ravneh, na gospodarski, kulturni, politični, pravni, moralni itd., pripisali kaki posebnosti v slovenski psihi, ki se je morda ne zavedamo dovolj jasno, da bi jo lahko korigirali? In če bi se je zavedali, bi jo znali, bi jo sploh hoteli korigirati?

Kušar: Kot vsi Slovani smo poškodovani od terorja in veliko dobrega bomo dosegli, če bomo vztrajali pri tem, da se zacelimo. Posebni smo, vendar samo, kolikor smo Slovenci. Slovenske vsebine se premalo zavedamo, raje oponašamo globalna konvencionalna kolektivistična stališča. Vse, kar so pogumni, sposobni, veliki Slovenci zmogli in dosegli, je vzor, ker pomaga krepiti naš ustvarjalni zagon, tudi iskreno radovednost za stvari iz naše dolge preteklosti, ki je ne poznamo in se je ne učimo, pa nas vseeno vleče naprej. Če bi se je učili, bi spoznali grenke resnice slovenstva, jih počasi integrirali in postajali bolj trpežni. Dobro lahko vidimo, kakšna je razlika med tistim človekom, ki se razglša za dobrotnika, dejansko pa je egocentričen, ali med tistim, ki se dela demokratičnega, v resnici pa je ali tiran ali blaziran mlačnež, ter med tistim, ki pozna svoje pomanjkljivosti in jih z dejanji popravlja. Kdor Slovence zmerja z *vindišarji*, *schiaivi*, *Slovenčeki*, *Slovenčljini*, razdražen meče svoje neobvladane slabosti na te slovenske "idiotske kretene", ki postanejo žrtveno jagnje, sam pa se ima za nedolžnega prvoobhajanca. Takšni lahko zakuhajo vruga in pol. Komunistična ego zavest je veliko dobrih lastnosti iz slovenskega karakterja zmetala v senco, ker so bile v nasprotju z običaji in novimi

komunističnimi “vrednotami” povojne družbe. Izumili so famozno partizansko “popravljanje slovenskega karakterja”, končali smo pa tako, da je bila po štiridesetih letih ogrožena identiteta celega naroda. Kakor nam je povojna oblast z nacionalizacijo rušila identiteto, so nam jo oblasti samostojne Slovenije s stečajni podjetij in z vso drugo mogočo revščino. Mogoče je največja slovenska posebnost ta, da se nam niti sanja ne, kdo v Sloveniji igra Mefista.

C. G. Jung je že pred drugo svetovno vojno na enem od predavanj izrekel famozna stavka: “Silno redko se zgodi, da normalen odrasli človek ugotovi, da mu manjka še pomemben del vzgoje, in mu potem ni škoda ne časa ne denarja, da bi dosegel globlji uvid in večjo uravnoteženost. Današnjemu izobražencu dejansko manjka še tako veliko, da ga človek komaj loči od nevrotika.”

Ker so privilegiranci slovenskih političnih kraljev na Betajnovi kljub nepoštenosti srečne osebnosti, jih nesrečni, četudi poštene ljudje, ne morejo premagati. Zakaj v “osladnih” ameriških filmih energetski poštenjak premaga nemoralneža, četudi je veljak kapitala in moči ali celo predsednik države? Zakaj ob taki zmagi začutimo neko sladko toploto v prsih? Čeprav filmski teoretiki takšne filme indignirano zavračajo, nosijo okus po svobodi in demokraciji. Etično cincanje človeka skrotoviči. Junak kaže trnovo pot do zmage in nam dá okusiti načelo božanskosti, čeprav zavito v sekularen papir države. Moralni, pokončno razviti posamezniki samo zato niso apatični, otopeli, depresivni, ker energijo podzavestnih predstav z garanjem srkajo v zavest. Prej so človeku zaradi totalitarnih razlogov nabili manjvrednostni kompleks, danes pa ti ga vsilijo, če nisi v nobeni stranki ali če ne podpiraš nobene stranke ali vsaj “nadstrankarskega” voditelja, ker te samo to zrine v mecenat. Tudi kot umetnik moraš podpirati šefe, če hočeš priti v skupino, ki skrbi za samopromocijo, toda če se zrineš v inkubator privilegijev, od podzavesti ne boš mogel več dobivati hrane, ki jo potrebuješ za umetnost, niti ne boš mogel odebeliti svoje ego zavesti. Vem, da ima vsak človek notranjo težnjo do tistega velikega človeka v lastnem srcu, ampak kdo jo uresničuje? Evrope ne moremo zaprositi za štipendijo, s katero bomo postali etični. Kadar cenimo samo materialne dosežke, ne bomo spoznali, da racionalno ni več vredno kot iracionalno in da čustveno ni več vredno kot senzitivno. Normirajo nas po kolektivnih pravilih, kar brez nasilja ne gre, ampak vsak človek je že fizično enkratni met narave. Ni ukan, šele ko se bo uresničena demokracija kot vonj po petroleju zalezla v vse, se bo čutilo, da deluje. Bolj je ljudem v neki državi omogočeno biti posameznik, bolj ustvarjalno sposobni so in tudi bolj socialno uspešni. Le posameznik spoštuje skupne norme,

npr. moralo, ampak v poganjke individuuma pa na Slovenskem predolgo preveč sistematično tréška.

Bauer: Kakšno vlogo lahko igra – ali bi morala igrati – literatura v časih, ko je ljudem zanjo vse manj mar?

Kušar: V življenju, v naravi, sta vsebina in zunanost, vsaj dokler se ne vmešajo človeški triki, dopolnjujoči. Vedno se zgodi tudi samo tisto, kar se lahko zgodi, in ne tisto, kar bi se moralo zgoditi. Kako tega ne vedo niti *umetniki*, tisti, ki podpihujejo internetno *vstajo*. Zato tudi ne razumejo umetniškega življenja. Nadarjeni naj bi nosili baklo, ne privilegirani! Kaj danes vse označujemo z besedo literatura? Niso samo založniki pomešali slovstva in lektire, ampak tudi člani tako imenovanih strokovnih komisij. Če neka založba zgrabi mladega in postavnega filmarja, ki je manj nadarjen kakor ambiciozen, in, kako tipično, pri devetnajstih v samozaložbi izda pesniško zbirko *Lep je ta svet* in na državnem srečanju tujejezičnih narodov v Sloveniji nastopa s srbskim besedilom, misli, da ima zgodbo človeka, s katero bo lahko tudi povprečno literarno delce naredila za veliko. Ko nam strokovne komisije to majhno predstavljajo kot veliko in umetniško labilnim piscem kažejo vzor, nagrajencu pa odpro vsa vrata, pomeni, da ima inflacija zeleno luč. Z blagoslovom vseh je lektira spreobrnjena v slovstvo in dobi eno od nagrad, ki pa so namenjene duhovnim dedičem Prešerna. Kdo bi ob prevladi čredne uravnilovke “pozunanjenega” mogel javno biti “kontemplativen”? Kadar umetniku pri umetniškosti zmanjka, si specifično težo poveča z biografijo. Vem, da se to dogaja tudi po svetu, ampak globine, sebstva, ne moreš v nič prisiliti. Besedila, ki jih naredi takšna zgodba, so sociološki steznik, dejansko imajo iste lastnosti kakor *kmečka povest*. Preizkus pa je preprost: kompleksna literatura vsakomur ponudi neobvladljivo duševno resničnost. Prav v literaturi se občuti, da duša ni manj konkretna kakor reklamni panoji ali volilna kartonska škatla.

Bauer: Je lahko še vedno narodno združevalna, lahko še vedno naslavlja skupnost ali samo še posameznike?

Kušar: Do literature imamo prvenstveno intimen odnos, posledice pa so lahko kolektivne. Zelo škodljivo je, da pri nas nič več ne sme biti narodno združevalno. Kdo pa zna povedati kaj relevantnega o pomenu slovenskega arhetipa? Roman bi nas lahko združil, če bi ga napisal ta pravi genij. Slovenski klasiki nas gotovo združujejo, vendar jih ne moremo ponujati na

slepo. 11. septembra sem v Slovenski filharmoniji pripravila *metavečer* v čast 140-letnemu združevanju slovenskih literatov. Ker verjamem v intimno doživljanje tistega, kar nagovarja skupnost, mi je s pismi od Jurčiča do Gruma uspelo vzbuditi združevalna čustva obiskovalcev v skoraj polni veliki dvorani Marjana Kozine. Klasiki nam zagotavljajo, da nikoli nismo sredi puščave, in k njim prihajamo, da se obnovimo. Če bi jih iztrgali iz nas, bi se začelo nekaj rušiti, čeprav težko povem, kaj. Kje naj se o tem normalno pogovarjam in s kom, ker bi takoj prišlo do kaosa, obsojanja, užaljenosti, srditega boja. Zaradi predsodkov in privilegijev, ne zaradi klasikov. Kakor da imajo slovenski literarni sodobniki prenizko kulturo, da bi se o tem lahko resno pogovarjali. Vem, da trdim isto kot Mihail Šiškin ali Andrei Makine ali moj brat Marko, ki je kemik, vendar velik bralec: Literatura naj v ljudeh premika globoke stvari, ki so hkrati dobre stvari, čeprav senčne. V slovenski prozi je takšna ljubezen, o kateri pišeta Makin in Šiškin, redka. Profesorji literature naj izza vseh katedrov predvsem učijo, kako brati poezijo, kako zaznavati finese, ker razum pred grozotami kapitulira, zmedena senzualnost v nesamozavestnih ljudeh pa bere *Petdeset odtenkov* sive, kar je oster, težek kramp za ubijanje odnosov. Duša, ki se izraža s poezijo, hoče marsikaj vedeti: Kaj hoče svet od človeka, kakšen je smisel, čemu naj služi, kaj lahko svetu da, kaj lahko dobi, za kaj je poklican, nadarjen? Pa še mnogo drugega, kar spada k spoznavanju samega sebe. Poezija je bila in bo svetovno združevalna, ker je pač tako, da če hočeš razumeti običajno, si moraš pomagati z neobičajnim, pri nas pa se neobičajnega bojimo kakor prepaha. Neobičajnega pa se ne da razumeti s pomočjo običajnega.

Bauer: Bi morala poezija postati angažirana in polemična, ali je njena največja vrednost v tem, da ostaja intimna in nagovarja vsakogar posebej skladno z njegovim mentalnim vesoljem?

Kušar: Vsako pisanje je angažirano, ker se vedno za nekaj zavzemaš, tudi za neangažiranost, za pitje čaja, čeprav ni zenovsko. Mnogi literarnovedski znanstveniki v svojih predavanjih in referatih uveljavljajo nevrednotenjsko branje umetniškega besedila. Profesor Paternu je vztrajal, da nedolžnega branja ni, vendar oni trmarijo s svojim, čeprav delajo antologije in sedijo v komisijah in podeljujejo nagrade. Po kakšnih ali čigavih merilih, če ne vrednotijo? Vidite, v kakšno ječo nas suvajo? Več ima literatura uvida, bolj vidi celoto, bolj se bliža Absolutu, tudi bolj virtuozen jezik ima. Vse, kar je veliko, je samo po sebi angažirano. Kakor se je Prešeren upiral pragmatizmu in komerciali ter pisal visoko in globoko

poezijo za kultiviranega Slovenca, tako tudi danes ne smeš pristati, da ti dušo vtaknejo v slovenski bertelsmannski stroj. Tako založništvo ne s kulturo in ne z umetnostjo nima nič več skupnega. Samo ustvarjalna moč, ne produkcija, je močnejša od človeka in velik umetnik ji poskuša slediti in ji služiti. Ne da se pretvarjati, da ji služi, če v resnici služi samo gotovino. Današnja svetovna produkcija je svinjska komerciala, vendar je na svetu k sreči veliko stare nepokvarljive umetniške hrane. Razločiti se da jasne tendence po izkoreninjenju slovenske klasike. Samo pogledjmo, v kakšnih nakladah izhajajo *Zbrana dela slovenskih klasikov*, kako jih promovirajo in kolikšen je ostanek, ki ga zmeljejo za papir. Ustvarjajo razmere, v katerih sodobna kritika in sodobna literarna veda vse novo obravnavata na praznem poligonu. Primerjalne vrednosti pa bi pokazale porazno sliko. Prav enako kakor v gospodarstvu ali politiki ali ... Profesorji na fakultetah ne raziskujejo slovenskih klasikov. Bogve, kaj o njih sploh še vedo? Največkrat se opravičijo, da je bilo o njih že vse povedano. Pa da nimajo časa za to. Prav zaradi neprimerljivosti se zdaj v umetnostih lahko na najbolj, oprostite, *posrane* načine eksperimentira, čeprav vem, da morajo biti zaradi demokratične duše vse stvari materializirane. Vse, ker so del celote, ali kot mi modri glas kar naprej šepeta: *tutto fa brodo*. Toda dogaja se, da večina hoče plitkost in rine popolnoma na drugo stran ladje in uredniška politika kastrira materializacijo višjih sfer. Heraklitova enantiodromija nikoli ne počiva, zato ladja poskakuje gor in dol in mnogi potniki popadajo z nje. Mihail Šiškin pravi, da če literat Hudiču proda samo majhen košček duše, ne bo mogel služiti Bogu, ker se mu ne bo več mogel približati v celoti. Le kako bi to komentirale profesorice naše literarne vede in profesorji?

Bauer: Skrhal se ni le odnos med državo in kulturnim občestvom, skrhalo so se tudi odnosi znotraj kulturne srenje. Na trenutke se zdi, da niso nič bolj "kulturni" kot odnosi v politiki in gospodarstvu. Kje so vzroki in kaj storiti?

Kušar: Odnosi med državo in kulturnim občestvom morajo biti skrhani, če pesnik ali pisatelj nočeta biti ena nenevarnost ali z drugo besedo uspešna mediokriteta, ki bo zaradi svojih potreb imela nevrednote za vrednote in hkrati vsa vrata za naprej odprta. Se spomnite eseja Iztoka Simonitija o ustvarjalnosti, ki je bil pred kratkim objavljen v *Sodobnosti*, in njegove vezne posode? Pravi: "Ko spremenimo potrebe, spremenimo vrednote." "Kulturna" srenja zdaj žal krha odnose zaradi boja, kdo bo v njej bolj privilegirani, ne pa zaradi tega, "kako drug z drugim ravnamo". Slovenska

država nima nič pri tem, da dobi pisatelj za knjigo, ki jo je pisal najmanj dve leti, morda tri leta, celo pet, šest let, pet do šest tisoč evrov honorarja, pesnik pa komaj kaj, če ne dobi samo dela naklade svojih knjig, režiser pa lahko za eno samo igro, ki jo je režiral en mesec v slabo stoječem gledališču, brez sramu iztrži 28.000 evrov honorarja. Kdo pri nas določa visok umetniški standard? Pa založniški, lektorski, prevajalski standard? Eksperti, ki jih je imelo Ministrstvo za kulturo v obliki strokovnih komisij, pa so tako nezanesljivi, da je Računsko sodišče še takratno Ministrstvo za kulturo pozvalo, naj utemelji, zakaj podeljuje umetniške pokojnine na osnovi različnih meril, z drugo besedo svojevoljno. Naj jasno ponovim, kar sem takoj ob ukinitvi Ministrstva za kulturo in pozneje še ob grožnjah JAK-u, da je bila ukinitve nepotrebna politična napaka te vlade. Nekulturni odnosi v državi so krivi, da v Sloveniji skoraj 7000 ljudi živi od napisanih in natisnjenih knjig, ampak slovenskemu literatu, če ni taka ali drugačna izjema izjem, pred noge še vedno vržejo besede ljubljanskega župana Coste: "*Krepieren soll der Hund!*" Kaj drugega je 733 evrov pokojnine za umetnika, ob slovenski minimalni plači in prej omenjenih honorarjih za knjige? Ali naj ideale kričim v ušesa novodobnih rabljev, med katerimi ne manjka intelektualcev? Vsa politika naj se zaveda, da države brez slovenske umetnosti, stare in sodobne, ni.

Bauer: Ne glede na to, da tonemo v čedalje večje brezno, slovenski intelektualci molčijo. Ne le slovenski, povsod po Evropi so intelektualci ostali brez idej in brez glasu. Zakaj? Strah za ljubi kruhek? Ali so ideje preprosto izčrpane?

Kušar: Hm, to je divje vprašanje za leto 2012, dobo občevanja, ko vlada fiksna ideja, da imamo vse tako razvito kot le kaj in neskončno idej, ki jih tehnologija uresničuje z najbolj sofisticiranimi rešitvami. Pa v Evropi smo, kjer umetniki in intelektualci vso krivdo že dolgo mečejo na politiko, ker za svoj prometejski posel niso sposobni izbežati sendvičev iz svoje podzavesti. Psiha mi govori nekaj drugega kakor racionalni izgovori. Izvorno zdravje ustvarjalnega intenzivno potiskamo v somrak nevroze in s tem postane ustvarjalno nerazločljivo od bolezenskega. Ustvarjalnega človeka osumijo duševne bolezni, nevrotiku pa ponudijo vso logistično, piarovsko in medijsko podporo, da si bo lahko stoodstotno umislil, da je njegova nevroza vir umetnosti, pravzaprav umetnost sama. Svet ne bo priznal, da norost pripada svetu, obtožil bo posameznika. Zakaj mislimo, da svet rešujejo intelektualci? Jaz se moram braniti, kot pesnica, da moje pesmi niso čudne, ne institucija, od najmanjše, ki jo predstavlja neki kritik

nekega časopisa, do največje, ki jo predstavlja univerzitetni profesor, če to trdi. Zgodovina mene potrjuje, ne njih. Kdo gre v rubriko intelektualci? Ne vem, kako bi lahko bila ustvarjalnost izčrpana. Zares še nismo nikjer. Resnično življenje je nevarno, toda neresnično življenje je pa prav pogubno. Bog je mrtev, njegovo dolžnost reševanja je prevzel "človek", ki pa naj ne misli, čeprav je še tak intelektualca, da je Absolut bankrotiral. Resnična ustvarjalnost je studenec, ki se ga ne da izčrpati, z drugimi besedami: nezavedno ima neskončne količine žive vode. Ali do nje lahko prideš, je pa druga stvar. Zavest zna posrkati življenjsko vsebino vsaj na dva načina: skozi trenutek velike emocionalnosti, tudi skušnjave, ali pa, če si dobro opremljen za potapljanje vase, s kontemplacijo. Današnjih intelektualcev življenje ne motivira dovolj ne za prvo ne za drugo, zato se hitro utrudijo. Ideje se jim zdijo utrudljive, saj vedo, kaj so pred njimi vse poskusili, ampak je v krizi videti, kakor da ni nič uspelo. Mislim, da je treba to sprejeti kot sol trpljenja človeške eksistence in videti, da je kriza v človeku. Intelektualci v sebi ne znajo videti Hudiča, samo v drugem ga opazujejo. Zakaj smo dvignili roke ob velikih količinah dolgočasne umetnosti in se raje predali ekscentrični pragmatičnosti in medijski plitkosti? Kdor zares ima ideje, hitro vidi, da so vsem odveč, in redko najde sogovornika. Sam jih mora uresničevati. S prijatelji. Intelektualcem pri nas in po svetu primanjkuje duhovne vertikale in okolje je tako, da redki rade volje vlagajo veliko v tisto, kar delajo. Pa ne vidijo, da je človek ujet v zakonitosti, ki jih ne pozna! Tudi naklade njihovih del so majhne v primerjavi s komercialnimi uspešnicami, to nekatere demoralizira, urednik hoče čim prej rokopis, žena grdo gleda, če se dneve in dneve v delovni sobi predajaš idejam, bogve kakšnim, mož intelektualke pa gre drugam, kadar ona ustvarja. Ministrstvo in strokovne komisije zahtevajo, da umetnik čim več producira, ker niso sposobni zagovarjati kvalitete. Svet je kaotičen in zmlet, zato je v takšni godlji vse možno. Če si res odličen, težko najdeš poglobljenega bralca, ker v tej zdrobljenosti se izjemno ne prepozna več in dobre knjige vozijo v papirnico mlet. Naj slovenske založbe objavijo spiske, kaj zmeljejo in koliko subvencioniranih izvodov! Naj jih objavijo! O, to bi bila grenka pijača za vse. Potem so tu še doktorji literarnih ved in mediji, ki te na hitro, rutinsko, doktrinarno zrežejo. Kdo pa še posluša srce? Kdo sledi notranjemu glasu? Tega se ne da zblefirat. Glave vrtijo, kaj se okoli dogaja, in pozabijo iti, kamor so bili namenjeni. Človek potrebuje doživetje, da začuti srce. Samo notranji glas nas zbudi iz letargije. Duhovna osnova jim je zvođenela, vse manj jih ima individualni odnos do Absoluta, ki zaščiti pred pogubnim vplivom mase. Talentom srca neradi odpirajo vrata. Njihovo nezavedno pa seveda ne miruje. Krade jim

energijo. Ne da se zanemariti, ob vsem, kar sva že obredli, da edinstven posameznik v moderni družbi, tisti, ki se ga ne da primerjati z drugimi, ni z ničimer zaščiten. Kdo ga bo vzel v bran? Kdo? Znanost ga tlači v predale statistike, posameznik moti moralo institucije, zato ga ne štiti, kakor ga je nekoč, ampak ga eksploatira. Včasih pa ga je znala podpreti, in ko je postal avtoriteta, se je z njim povečal tudi ugled institucije, ki ji je pripadal. Redke institucije imajo danes avtoriteto, ostala jim je le moč, ker tudi denarja kmalu ne bodo imele. To je nevarna situacija.

Bauer: Kako ocenjujete sprejetje vašega pisanja v slovenskem literarnem prostoru? Spoštujte ta prostor športna pravila, po katerih imajo vsi enake možnosti? Ali je tudi literarni prostor stvar politike, osebnih zvez in navez, izmenjave uslug, izpostavljanja “naših”, zatajevanja “drugih” ipd.?

Kušar: O tem sem pisala v eseju *Ali je literatura ujeta v strankarski sistem*, ki je objavljen v moji knjigi *Kaj je poetično ali ura ilegale*. Tako zoprno je napisan, da bralce Sodobnosti toplo vabim k branju. No, za šestdeseto obletnico sem dobila prvo literarno nagrado, Rožančevo, za to knjigo, in sem je srčno vesela. Počasi bomo spoznali, da bo treba ta ustroj, ki melje umetnost, zamenjati, ker se ne moremo več pretvarjati in govoriti samo o tem, kateri vijak, katero matico naj zamenjajo in katero kardansko os ali šobo. Socialna omrežja lansirajo pa še hujše reči kot umetnost, takšne, ki jih je včasih *freakshow*. Zaradi zmedenosti bi umetnik hotel biti vse: levi in desni, verujoč in ateist, Slovenec in Neslovenec, pisal bi velik tekst in bogatel bi z napisanim. O *Velikem slovenskem tekstu* Brede Smolnikar pa dajejo mnenja tisti, ki ga niti v rokah niso imeli, kaj šele brali! Koliko kritik je bilo objavljenih o tej knjigi? Ker kritikom ni nihče rekel, naj pišejo o njej? Ni treba posebej poudarjati, da časopisi pišejo o tistem, kar jim naročijo. Vse je odvisno od tega, kakšen sanjski kruh ješ in kako dolgo.

Bauer: Če za trenutek pozabiva na vašo poezijo, ki je poglavje zase, vzbujajo veliko nasprotujočih si mnenj vaši eseji, ki so nekaj posebnega, saj predstavljajo izviren odmik od pri nas uveljavljene standardne forme eseja. Ne sledijo linearni gradnji: vzpostavivti tematike, nizanju argumentov, nizanju referenc, dokaznemu postopku, ki naj bi nas prepričal, da imate o nečem prav, ampak spominjajo na tapiserije z zapletenimi vzorci, ki na prvi pogled nimajo smiselne povezave, saj vaše misli pogosto bežijo na več strani hkrati, toda na koncu se vsa ta centripetalna energija zlije v poenoteno sliko, ki nas bolj kot z argumenti prepriča z občutki,

in s temi občutki nam pravzaprav poveste veliko več, kot bi nam morda lahko povedali z argumenti. Se motim, če rečem, da so vaši eseji naravni podaljšek vaše poezije?

Kušar: Čutim, da moja poezija ni poglavje zase, zato sem pisala *Kaj je poetično ali ura ilegale*. Počasi ji priznavajo, da v njej od prvega verza naprej lovim “ravnotežje med fiziko in metafiziko”. Od tu naprej se da še daleč iti. Iztok Simoniti definira moj esej kot način – podobno kot poezija, ki je samo bolj zgoščena, ostra in trpi manj ugovorov –, kako kaos in kakofonijo, ki prihajata iz sveta in mene, spreminjati v kozmos in harmonijo. Za pesnico esej ne more biti cerebralno boksanje. Morala sem napisati svojstven zagovor poetičnega, ker tudi s poezijo segam iz mentalnega v poetični, duševni, sanjski nivo, zato se ne da trditi, da nimam argumentov. Res niso argumenti z Inštituta Jožef Stefan, ampak so argumenti našega duševnega sveta. Moje orodje je elipsa, praznina, ki jo duh preskoči, ker ga je treba ohranjati gibkega. Adorno trdi, da je najbolj notranji zakon eseja herezija. Upam, da bova poezijo res samo za trenutek pozabili, ker mojo pesniško zbirko *Ljubljana* v Evropi tiskajo pomembne založbe, pesmi so bile uvrščene v Gallimardovo *Antologijo mediteranskih pesnikov* in še kam, v Vojvodini je izšla knjiga pri veliki založbi Prometej, Turki so me dali v antologijo svetovnih pesnic, tu so slovaška, angleška, poljska, francoska *Ljubljana*, ampak v Sloveniji ne morem priti prav v nobeno antologijo slovenskih pesnikov. MOL nima z mojo pesniško knjigo *Ljubljana* kaj početi, strokovna komisija na Ministrstvu za izobraževanje, znanost, kulturo in šport je prepričana, da moja peta pesniška zbirka *Azur* ne zasluži subvencije. Literarna nagrada za mojo poezijo je prvovrstna znanstvena fantastika. Veste, takrat, kadar zaradi tega trpim, se še mnogo bolj zavedam, kaj je zares pomembno.